

10

**Mütareke Dönemi'nde
Ankara Sancağında Nüfus
Hareketleri (Vilayat-i
Şarkıye Mültecileri,
Ermeniler ve Araplar)**

**Population Mobility in
Ankara Sanjak during
the Armistice Period
(Vilayat-ı Şarkıye Muhajirs,
Armenians and Arabs)**

Yunus Pustu

Mütareke Dönemi'nde Ankara Sancağında Nüfus Hareketleri (Vilayat-i Şarkkiye Mültecileri, Ermeniler ve Araplar)

*Yunus Pustu**

Özet

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin ardından Anadolu'nun diğer birçok vilayetinde olduğu gibi Ankara'da da önemli nüfus hareketleri yaşanmıştır. Savaş sırasında Rusya'nın doğu vilayetlerinde gerçekleştirdiği işgallerin ardından ortaya çıkan Şark mültecileri meselesi bunlardan biridir. Bu sırada Ankara özellikle (gelen bir kısım Türk mülteci bulunsa da) Kürt mültecilerin iskânı için belirlenmiş alanlar arasındadır. Ayrıca İttihat ve Terakki Hükümetinin izlediği nüfus politikalarının bir yansıması olarak mülteci Kürtler, memleketlerine iade edilmemek ve burada kalıcı şekilde iskân edilmek üzere Ankara'ya sevk edilmiştir. Yine savaş ortamı içerisinde alınmak durumunda kalınan tehcir kararı demografik hareketliliklere yol açan etkenlerden bir diğeridir. İlk etapta Ankara'da tehcir uygulamalarına gidilmemiş olsa da sonraki süreçte tehcirin kapsamının genişletilmesinin ardından kentte de bu doğrultuda adımlar atılmıştır. Malum olduğu üzere tehcir Ermenilere münhasır bir uygulama değildir. Bu kapsamda sorun çıkartan ve sorun oluşturma potansiyeline sahip görülen bir kısım Rum ve Süryani ile kayda değer sayıda Arap da tehcire tabi tutulmuştur. Bu doğrultuda bir kısım Arap'ın da Ankara'ya sevk edildiği anlaşılmaktadır. 1917 senesi sonlarında ihtilal çıkmasının ardından çarlık rejiminin yıkılması ile Rusya'nın savaştan çekilmesi ve akabinde I. Dünya Savaşı'nın nihayet bulması ile yerlerinden (şark mültecileri, Ermeniler, Araplar, Rumlar) edilenlerin memleketlerine iade edilmeleri gündeme gelmiştir. Bu süreçte Ankara'da iskân edilen bir kısım Türk mültecinin memleketlerine sevk edildiği anlaşılmaktadır. Memleketlerine gönderilmemeleri konusunda talimat bulunmasına rağmen menfi hareketleri görülen bir kısım Kürt mültecinin de memleketlerine iade edildiği kayıtlara yansımıştır. Ankara'da geçici iskâna tabi tutulan Arapların ise talepleri doğrultusunda gitmek istedikleri yerler konusunda serbest bırakıldığı anlaşılmaktadır. Bu süreçte tehcir kapsamında kentte bulunan bir kısım Ermeni memleketlerine iade edilirken, kentten başka mahallere sevk edilmiş olan Ermeniler de memleketleri olan Ankara'ya dönmeye başlamıştır. Bu çalışmada I. Dünya Savaşı'nın başlamasından mütareke yıllarının sonuna kadar Şark mültecilerinin Ankara'daki durumları ile tehcir kapsamında kentteki Ermeni ve Arap nüfus hareketleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Ankara, I. Dünya Savaşı, Şark Mültecileri, Ermeni, Arap, Tehcir, Mütareke

* Yüksek Kurum Uzman Dr., Türk Tarih Kurumu Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü; yunuspustu[at]gmail.com, ORCID: 0000-0003-4409-2325

Population Mobility in Ankara Sanjak during the Armistice Period (Vilayat-ı Şarkıye Muhajirs, Armenians and Arabs)

Abstract

Following the outbreak of World War I, as in many other provinces of Anatolia Ankara also experienced significant population mobility. The issue of Eastern refugees, which emerged after the Russian occupation of the eastern provinces during the war, is one of them. Ankara is among the areas specifically designated for the resettlement of Kurdish refugees (although some Turkish refugees have arrived). In addition, as a reflection of the population policies pursued by the Government of Union and Progress, refugee Kurds had to be protected from repatriation to their hometowns and to stay here. They were transferred to Ankara for permanent settlement. The deportation decision that had to be taken in a war environment is another factor that led to demographic mobility. Although deportations were not carried out in Ankara in the first place, steps were taken in this direction in the city after the scope of deportation was expanded in the following period. As is well known the deportation was not a practice exclusive to Armenians. In this context, several Greeks and Assyrians and many Arabs, who are seen as troublemakers and potential troublemakers, were also included and subjected to deportation. Accordingly, some Arabs were also transferred to Ankara. In late 1917, after the revolution and the fall of the tsarist regime, Russia's withdrawal from the war, and the end of World War I, the return of the displaced (oriental refugees, Armenians, Arabs, Greeks) to their homelands came to the agenda. In this process, it is understood that some Turkish refugees who were resettled in Ankara were transferred to their hometowns. Although there were instructions not to send them back to their hometowns, it was recorded that some Kurdish refugees were returned to their hometowns when they were found to have acted unfavorably. The Arabs who were subjected to temporary resettlement in Ankara were left free to choose where they wanted to go. While some Armenians who were in the city as part of the deportation were returned to their hometowns, Armenians who had been transferred from the city to other locations began to return to their hometowns in Ankara. This study deals with the situation of the Eastern refugees in Ankara from the beginning of World War I until the end of the armistice years and the Armenian and Arab population mobility in the city within the scope of the deportation.

Keywords

Ankara, First World War, Eastern Refugees, Armenian, Arab, Relocation, Armistice.

1. Giriş

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin ardından Rusya'nın Kafkas Cephesi'nde aldığı başarılar neticesinde Anadolu'nun doğusundaki ilerleyişi ciddi demografik hareketliliklerin yaşanmasına yol açmıştır. Ortaya çıkan durum karşısında meydana gelen katliamlar sebebiyle bölge halkı Anadolu'nun daha batı ve güney kısımlarına göç etmek durumunda kalmıştır. Bu sırada yerlerini terk edenler "Vilayat-ı Şarkiye mültecileri" olarak bilinmektedir. Bu devrede ortaya çıkan bir diğer nüfus hareketliliği tehcir uygulaması kapsamında meydana gelen zorunlu yer değişiklikleridir. Savaşın patlak vermesinin hemen ardından yoğunluklu olarak doğu vilayetlerinde bulunan bir kısım Osmanlı vatandaşı ayrılıkçı Ermeni'nin Rusya safında yer alması ve bu kapsamda giriştikleri faaliyetler sevk ve iskân kanununun yayımlanmasına neden olmuştur. İçeriğinde münhasıran Ermenilere yönelik bir ibarenin bulunmadığı bu kanun, savaş sırasında tehlike oluşturan ve oluşturma riski taşıyan bir kısım Hristiyan (Rum, Süryani vb.) unsur için de uygulamaya konulmuştur. Ayrıca bu kanunun ayrılıkçı Araplar üzerinde de yansımaları söz konusudur. Bu ortam içerisinde Anadolu coğrafyası ve Arapların yoğun olarak yaşadığı bir kısım güney vilayetinde kayda değer demografik hareketlilikler yaşanmıştır. Anadolu'nun ortasında konuşlanmış bulunan Ankara da demografik hareketliliğin yaşandığı alanlardan biridir. Bu kapsamda Ankara, Vilayat-i Şarkiye mültecilerine ev sahipliği yaptığı gibi tehcir (Ermeni ve Arap tehciri) uygulamalarına da maruz kalmıştır. Rusya'nın savaştan çekilmesi, I. Dünya Savaşı'nın nihayet bulması ve İttihat ve Terakki Hükûmetinin iktidardan ayrılmasının ardından ise eski duruma dönüşler başlamıştır. Dolayısıyla Mütareke Dönemi olarak adlandırılan yıllarda (1918-1923) Ankara'da yaşanan en önemli nüfus hareketliliği bahsi geçen grupların memleketlerine iadeleri meselesi olmuştur. Bu çalışmada ağırlıklı olarak Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi kayıtları kullanılarak bahsi geçen grupların Ankara'ya gelişleri üzerinde durulduktan sonra bunların memleketlerine geri gönderilmeleri ele alınmıştır.

2. Vilayat-i Şarkiye Mültecileri Meselesinde Ankara Sancağı

Vilayat-i Şarkiye mültecileri meselesi Rusya'nın I. Dünya Savaşı başlarında aldığı başarılarla birlikte Kafkasya Cephesi hattında bulunun Osmanlı vilayetlerini işgale koyulmasıyla patlak vermiştir. Özellikle Osmanlı ordusunun maruz kaldığı Sarıkamış hezimetini bu açıdan önemli bir kırılmadır. Alınan yenilgiyle birlikte Doğu Anadolu'yu savunmakla görevli 3. Ordu neredeyse yok olmuştur. Bu durum 1915 senesi Nisanından itibaren Rusya'nın Osmanlı'nın Doğu topraklarını işgale başlamasının önündeki en büyük engeli ortadan kaldırmıştır. Yaşanan bu gelişme ile birlikte Rusya, aynı yılın Mayıs ayından itibaren işgal girişimlerine başlamıştır. 1916 senesi Temmuzuna kadar ise Van, Erzurum, Bitlis ve Trabzon vilayetleri ile Erzincan Sancağı Rus ordusu tarafından işgal

edilmiştir.¹ Rusya'nın, ele geçirdiği bölgelerde giriştiği insanlık dışı uygulamalar bahsi geçen alanlarda büyük bir yıkımın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Özellikle Rus kuvvetleri ile birlikte hareket eden Ermeni çetecilerin Müslüman halka karşı gerçekleştirdikleri katliamlar neticesinde çok sayıda can kaybı yaşanmıştır. Bu sırada girişilen akıl almaz işkenceler ve tecavüzler nedeniyle korkuya kapılan Müslüman halk memleketlerini terk ederek göç yollarına düşmüştür.² Farklı rakamlar zikredilse de bu süreçte yerlerinden edilen kişi sayısı 1,5 milyon civarındadır.³ Ancak bunların önemli bir kısmı Ermenilerin saldırıları, hastalıklar ve göç yollarında karşılaşılan sair sebeplerle iskân mahallerine ulaşmadan hayatlarını kaybetmiştir. Rus ordusu içerisindeki Ermenilerin de aktif bir şekilde yer aldığı demografik yapıyı değiştirmeye yönelik bu girişimler gelişigüzel meydana gelmiş hadiseler değildir. Bu sırada Rus istilasını fırsat bilen Ermeni çetecilerin temel amacı kurmayı hayal ettikleri Ermenistan için uygun zemin oluşturmaktır.⁴ Bunun farkında olan askerî makamlar ilk etapta stratejik kaygılarla göçü önleme çabası içerisine girmiştir. Ancak kısa süre sonra tehdidin boyutlarının farkına varılmasıyla bu siyaset terk edilerek katliam riski altında bulunan halkın tahliyesine çalışılmıştır.⁵

Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerini istilası ile paralel olarak göç hareketleri başlamıştır. İlk etapta yerlerini terk eden mültecilerin henüz işgale uğramamış olan memleketlerine yakın alanlara göç ettikleri görülmektedir. Ancak kaçışın kitlesel bir boyut kazanması, mücavir alanların yetersiz kalmasına neden olmuştur. Bu durum karşısında devlet idaresi, mültecileri daha batı ve güneydeki mahallere sevk etme yoluna gitmiştir.⁶ Bu süreçte Ankara da mültecilerin iskânı için seçilen alanlardan biridir. Ayrıca kent, bulunduğu coğrafi konum ve demiryolu ulaşımı sebebiyle mülteci sevk güzergâhı üzerindeki ana istasyonlar arasında yer almıştır.⁷ Şark mültecilerinin Ankara'da iskânları konusunda değinilmesi gereken hususlardan biri Ankara'nın özellikle Kürt mültecilerin iskânı için belirlenmiş olduğudur.⁸ Bu tercih İttihat ve Terakki Hükûmetinin

¹ Tuncay Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkîye Mültecileri (1915-1923)*, Ankara: Babil Yayın Dağıtım, 2004, s. 10-12.

² Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu-Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, (1999), s. 175; Ögün, *Vilayât-ı Şarkîye Mültecileri*, s. 12, 20; Erol Kaya, *Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele'de Türk Mültecileri, Vilayât-ı Şarkîye ve Aydın Vilayeti Mültecileri (1915-1923)*, Ankara: Ebabel Yayınları, 2007, s. 17-18; Nejla Günay, *Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller ve Mültecilerin İskânı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 143-156.

³ Mülteci sayıları hakkında bkz. İpek, "Karadeniz ve Doğu-Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", s. 179; Ögün, *Vilayât-ı Şarkîye Mültecileri*, s. 36-40; Kaya, *Vilayât-ı Şarkîye ve Aydın Vilayeti Mültecileri*, s. 21-29.

⁴ Ögün, *Vilayât-ı Şarkîye Mültecileri*, s. 18, 40.

⁵ İpek, "Karadeniz ve Doğu-Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", s. 164, 175.

⁶ Ögün, *Vilayât-ı Şarkîye Mültecileri*, s. 40-41.

⁷ BOA, HRT.h. 404.

⁸ Bu talimat Mamuratülaziz vilayetinde biriken mülteciler için verilmiştir. Kürt mültecilerin iskânı için tespit edilen diğer alanlar Kayseri, Yozgat ve Canik'tir. Türk mültecilerin iskânı için belirlenen alanlar ise Urfa, Zor, Maraş ve Antep'tir. Bkz. BOA., DH. ŞFR., 64/93, 18 Recep 1334/21 Mayıs 1916.

nüfus politikalarını ortaya koyan önemli detaylardan biridir. Ancak bu talimatın verilmesinden kısa bir süre sonra Türk mültecilerin iskânı için tespit edilen alanların dolması üzerine Ankara'ya Türk mültecilerin de iskânına izin verilmiştir.⁹

Bir kısım kayıta Ankara'nın şark mültecilerinin iskânı için öncelikli alanlardan biri olmadığı zikredilmektedir. İşgal bölgesine yakınlık ve iskân edilme sırası açısından bakıldığında bu tespit yanlış sayılmaz. Ancak iskân edilen mülteci miktarına bakıldığında bu çıkarım doğru değildir. Zira 1916 senesi bahar aylarına kadar göç eden 707.504 mülteci 108.042'sinin yerleştirildiği alan Ankara vilayeti olmuştur.¹⁰ 1916 senesi sonlarında ise bu rakam 135.000 kadar çıkmıştır.¹¹ Bu miktarla Ankara vilayeti mülteci sevk edilen mahaller sıralamasında Musul ve Sivas'tan sonra üçüncü sırada yer almıştır.

Tespit edilebildiği kadarıyla Ankara Sancağına ilk muhacir kafilesi 1916 senesi başında sevk edilmiştir. Bu sırada gelen mültecilerin iskânı için gösterilen alan Haymana kazasıdır. Ancak bunların bir kısmı iskân alanlarını terk ederek Çanakkale tarafına gitmiştir. Bunun üzerine Muhacirin Dairesi, Ankara vilayet idaresini bu tarz hadiseler meydana verilmemesi konusunda uyarmıştır.¹² Bundan kısa bir süre sonra 1916 senesi Mayıs ayı sonunda "muhtelif" vilayetlerden gelen 173 hanede 1.247 mültecinin Ankara'da iskânı söz konusudur.¹³ Aynı yılın Haziranına gelindiğinde ise Mamuretülaziz vilayetinden 124 hanede 982 mültecinin Ankara'ya sevk edildiği anlaşılmaktadır.¹⁴ Ağustos ayı başında ise Sivas vilayeti dâhilinde mültecilerin birikmesi sebebiyle bir yazı ile Ankara valiliğine, vilayet dâhilinde daha ne kadar mülteci iskân edilebileceği sorulmuştur.¹⁵ Dâhiliye Nezaretinden Ankara Valiliğine iletilen yazıya beş gün sonra cevap gelmiştir. Hazırlanan raporda Haymana'ya 400 (50'si kaza merkezi, 350'si köyler), Ayaş ve Kalecik kazalarına 50'şer ve Bala kazasına da 100 hane olmak üzere toplamda 600 hane mültecinin Ankara Sancağında yerleştirilebileceği bildirilmiştir.¹⁶

⁹ Bkz. BOA., *DH. ŞFR.*, S. 66/74, 25 Ramazan 1334/26 Haziran 1916.

¹⁰ Ögün, *Vilâyât-ı Şarkıye Mültecileri*, s. 37; Murat Bardakçı, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, İstanbul: Everest Yayınları, 2009, s. 49. 1907 senesi *Ankara Vilayet Salnamesi*'nde yer aldığına göre Ankara vilayetine bağlı sancaklar Ankara, Kayseri, Yozgat, Kırşehir ve Çorum'dur. Bkz. *Ankara Vilayeti Salnamesi Resmîyesi 1325/1907*, Vilayet Matbaası, Ankara 1325.

¹¹ İpek, "Karadeniz ve Doğu-Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", s. 175-176; Kenan Özkan, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Geçişte Göçlerin Rolü (1918-1923)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir, 2020, s. 225-226. Bir diğer kayıta Ankara'ya iskân edilen sadece Kürtlerin toplamda 109.895 olduğu zikredilmektedir. Bunlardan 79.173'ü Erzurum'dan, 5.490'ı Van'dan ve 25.232'si de Bitlis'ten gelmiştir. Bkz. Rohat Alakom, *Orta Anadolu Kürtleri*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2007, s. 79.

¹² BCA., 272.0.0.11/9.22.19, 12 Şubat 1916.

¹³ BOA., *DH. ŞFR.*, 523/6, 30 Mayıs 1332/12 Haziran 1916.

¹⁴ BOA., *DH. ŞFR.*, 522/83, 26 Mayıs 1332/8 Haziran 1916. *Mamuretülaziz Vilayet Salnamesi*'nde yer aldığına göre Mamuretülaziz vilayetine bağlı sancaklar Mamuretülaziz, Dersim ve Malatya'dır. Bkz. *Mamuretü'l-Aziz Vilâyeti Salnâmesi 1312*, Vilâyet Matbaası, 1312.

¹⁵ BOA., *DH. ŞFR.*, 66/129, 3 Şevval 1334/3 Ağustos 1916; BOA. *DH.*, *ŞFR.*, 67/6, 14 Şevval 1334/14 Ağustos 1916.

¹⁶ BOA., *DH. ŞFR.*, 527/117, 26 Temmuz 1332/8 Ağustos 1916.

1916 senesi sonlarında kent büyük bir yangın felaketi ile karşılaşmıştır. Dolayısı ile bu sırada kente sevk edilen ve iskân için bekleyen bir kısım mültecinin¹⁷ yangının getirdiği menfi şartlar sebebiyle Adana'ya nakline karar verilmiştir.¹⁸ Hemen ardından ise kentte bulunan mültecilerin iskânı için emval-i metruke kapsamında yer alan binalara dikkat çekilmiştir. Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinden Ankara Vilayetine iletilen yazıda emval-i metruke kapsamında olan bir kısım meskenin bazı yerli eşraf ve memurlar tarafından az bir ücretle kiralama adı altında işgal edildiği vurgulanmıştır. Talep edilen ise bahsi geçen meskenlerin bir an önce tahliye edilerek mülteci ve muhacirlerin iskânına tahsisidir.¹⁹ Sonraki aylarda ise Hat Komiserliği ile iletişime geçilerek Ankara'ya mültecilerin sevkine devam edilmiştir.²⁰ 1917 senesine gelindiğinde ise Sinop'ta gerçekleşen yangın nedeniyle iskân için buraya gönderilen bir kısım mültecinin Ankara'nın merkezine nakli kararlaştırılmıştır.²¹ Bu sırada iskân için vazifelendirilen kişi Erzurum Valisi Mithat Bey'dir.²²

1916 senesi başından itibaren gerçekleştirilen mülteci sevkıyatı neticesinde 1917 senesi başına gelindiğinde Ankara Sancağının merkezine ve bağlı kazalarına iskân edilen mülteci miktarının en az 26.000 civarında olduğu kayıtlara geçmiştir. Bunlardan 6.969'u erkek, 8.173'ü kadın ve 8.189'unun da dul olduğu hazırlanan raporlara yansımıştır.²³ Yapılan incelemeler neticesinde Ankara'da iskân edilen mültecilerin geldikleri yerler arasında Trabzon, Erzincan, Bitlis, Bayburt, Erzurum (Tortum, Hasankale, Pasinler, Horasan), Artvin (Yusufeli), Batum ve Van (Gevaş) vilayetlerinin olduğu tespit edilmiştir.²⁴ Bir kısım mültecinin ise ilk sığındıkları yer Ankara olmamasına rağmen sonraki süreçte ikinci bir kez daha muhacerete düşerek Ankara'ya geldikleri anlaşılmaktadır. Bunlar ilk etapta Aydın'a yerleştirilen Erzurum mültecileridir. Ancak batıdaki Yunan ilerleyişi neticesinde Aydın'ın da işgal edilmesi üzerine bir kısım Erzurum mülteci burayı da terk ederek Ankara'ya sığınmak durumunda kalmıştır.²⁵

¹⁷ 1916 Ankara yangını hakkında bkz. Taylan Esin-Zeliha Etöz, *1916 Ankara Yangını Felaketin Mantiği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

¹⁸ BOA., *DH. ŞFR.*, 68/36, 19 Zilkade 1334/17 Eylül 1916.

¹⁹ BOA., *DH. ŞFR.*, 68/155, 4 Zilhicce 13334/2 Ekim 1916.

²⁰ BOA., *DH. ŞFR.*, 69/2, 16 Zilhicce 1334/14 Ekim 1916. Bala'nın Karakeçili köyünde Tortum mültecilerinin iskânı hakkında bkz. BOA., *DH. ŞFR.*, 19/1, 9 Zilkade 1337/6 Ağustos 1919. Haymana'nın Yenice nahiyesinde Erzurum mültecilerin iskânı hakkında bkz. BCA., 272.0.0.12/41.47.19, 9 Nisan 1924.

²¹ BOA., *DH. ŞFR.*, 79/138, 2 Zilhicce 1335/19 Eylül 1917.

²² BOA., *DH. ŞFR.*, 69/150, 5 Muharrem 1335/1 Kasım 1916. 1921 senesi ortalarından itibaren Ankara vilayetinde iskân işleri ile meşgul olan kişiler Osman Vefik ve Celâl Beylerdir. Bkz. İpek, "Karadeniz ve Doğu-Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", s. 185.

²³ BOA., *DH. ŞFR.*, 543/22, 31 Kanunuevvel 1332/13 Ocak 1917. Kalecik'te muhacir ve mülteci bulunmadığı bildirilmiştir. Keskin'de bulunan mülteci sayısı ise 82 erkek, 90 kadın, 172 yetim ve 125 dul olmak üzere toplamda 369'dur. Bkz. BOA., *DH. ŞFR.*, 543/40, 2 Kanunusani 1332/15 Ocak 1917.

²⁴ BOA., *DH. ŞFR.*, 577/7, 2 Nisan 1334/2 Nisan 1918; BCA., 272.0.0.11/22.15.22, 12 Mayıs 1927; BCA., 272.0.0./66.28.1, 12 Haziran 1918; BCA., 272.0.0.14/74.15.26, 7 Mayıs 1918. Ankara'ya Trabzon mültecilerinin yerleştirildiği hakkında bkz. BCA. 272.0.0.12/38.25.11, 10 Temmuz 1919. Artvin mültecilerinin Ankara'nın Mukaddem Mahallesi'ndeki Yılanlı Mektebinde ikamet ettikleri hakkında bkz. BCA., 272.00.11/15.55.1, 22 Ocak 1920; BCA., 272.0.0.14/74.12.5, 4 Ocak 1918.

²⁵ Kaya, *Vilayât-ı Şarkıyye ve Aydın Vilayeti Mültecileri*, s. 99-100.

İskân için Ankara'ya gelen mültecilere diğer birçok mahalde olduğu gibi yevmiye ve iâşe yardımları söz konusudur. Bir kısım örnekte ise yevmiye yerine un ve buğday gibi aynı yardımların yapıldığı anlaşılmaktadır.²⁶ Ayrıca mültecilerden olup da eşleri vefat edenlere maaş bağlandığına dair örnekler de bulunmaktadır.²⁷ Muhacirin İdaresi tarafından 1916 senesi sonu itibarıyla Ankara'da bulunan mültecilerin iskânı için 20 bin lira gönderildiği anlaşılmaktadır.²⁸ 1917 senesi Şubat'ına gelindiğinde ise iskân için 100 bin liraya ihtiyaç olduğu bir raporla ilgili makamlara bildirilmiştir. Ancak bu miktarın sağlandığına dair herhangi bir kayda ulaşılamamıştır.²⁹ 1919 senesi ortalarına gelindiğinde ise kentte bulunan mülteci ve muhacirler için 10 bin lira gönderildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu paranın elzem ve acil ihtiyaçlar için sarfi ve tasarrufa dikkat edilmesi özellikle istenmiştir.³⁰

İskân için Ankara'ya sevk edilen mültecilerin gösterilen alanları terk ederek civar mahallere dağılması en ciddi ve sık karşılaşılan sorunlardan biridir. Bu durum iskân için sarf edilen kaynakların boşa gitmesine sebep olduğu gibi emek israfına da yol açmıştır. Yaşanan bu hadiselerin bir kısmı arşiv kayıtlarına yansımıştır. Buna göre 1916 senesi sonlarında bir kısım mülteci yerlerini terk ederek Ankara ile Hüdavendigâr Vilayetleri arasındaki mahallere dağılmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla bu sırada mültecilerin yerlerini terk etmeleri iâşe sıkıntılarının ileri gelmiştir.³¹ Bir diğer kayıta ise Batum mültecilerinden Hüseyin oğlu Ahmet ve ailesinin yerlerini terk ederek köy köy dolaştıktan sonra Konya'ya gittikleri bilgisi yer almaktadır.³² 1918 senesi ilk çeyreğinde de benzer bir durumun meydana geldiği görülmektedir. Bu sırada aralarında Ankara'nın da bulunduğu bir kısım mahalden izinsiz bir şekilde Eskişehir'e göçler söz konusudur. Bunu haber alan Dâhiliye Nezareti, Eskişehir'de pek çok mültecinin biriktiğini ve burada salgın hastalıkların baş gösterdiğini ifade ederek buraya yönelik izinsiz göçlerin engellenmesini istemiştir.³³ Kayıtlara yansıdığına göre mültecilerin yaşadığı bir diğer önemli sorun kente ulaşmalarının ardından uzun süre iskân için bekletilmeleridir. Buna iki örnek olarak Yusufeli ve Tortum muhacirleri gösterilebilir. 1918 senesi Nisan ayı başı itibarıyla altı ay kadar iskân için bekleyen 12 hane bir dilekçe ile yetkililere başvurmuştur. Talepleri ya kent dâhilinde iskânlarının gerçekleştirilmesi ya da ziraat mevsimi geçmeden memleketlerine iadeleridir. Alınan karar bunların Ankara'da iskânı yönündedir.³⁴ Bu konuda kayıtlara yansıyan mağduriyetlerden bir diğeri I. Dünya Savaşı

²⁶ BCA., 272.00.11/12.39.8, 31 Ağustos 1918.

²⁷ BCA., 272.0.0.74/66.28.1, 12 Haziran 1918.

²⁸ BOA. DH. ŞFR., 69/165, 6 Muharrem 1335/2 Kasım 1916.

²⁹ BOA., DH., ŞFR., 545/77, 1 Şubat 1332/14 Şubat 1917.

³⁰ BOA., DH. ŞFR., 74/190, 26 Cemaziyevvel 1335/26 Temmuz 1919. 1918 senesinde Erzurum mültecilerine yardım yapılması talimatı hakkında bkz. BCA., 272.0.0.11/12.37.19, 23 Nisan 1918.

³¹ İpek, "Karadeniz ve Doğu-Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", s. 175-176; Özkan, *Göçlerin Rolü*, s. 225-226.

³² BCA., 272.0.0.14/73.6.8, 29 Mayıs 1917.

³³ BCA., 272.0.0.14/74.14.19, 9 Nisan 1918.

³⁴ BCA., 272.0.0.14/74.15.26, 7 Mayıs 1918. Mağduriyetlerden bazıları vesikasız olarak gelenlerden kaynaklanmıştır. Bkz. BCA., 272.0.0.14/74.13.5, 7 Nisan 1918.

sırasında çeşitli cephelerde savaşan Mustafa Çavuş'un ailesi konusundadır. Kayıtlarda yer aldığına göre Mustafa Çavuş silahaltında bulunduğu sırada Erzurum Rus işgaline uğramış ve ailesi mülteci konumuna düşmüştür. Ailenin iskân için sevk edildiği yer ise Ankara Sancağıdır. Mevzuatta iskân konusunda asker yakınlarına öncelik verilmesi söz konusu olsa da aile Ankara kent merkezinde uzun süre (1924'e kadar) iskân için bekletilmiştir. Dahası bu bekleyişe Mustafa Çavuş'un annesinin ömrü vefa etmemiştir. Harp sonrasında ailesine ulaşan Mustafa Çavuş kendilerinin iskânı için Mübadele İmar ve İskân Vekâletine başvuruda bulunmuştur. Nezaretin bu talebe cevabı müspettir. Neticede geç de olsa emval-i metruke kapsamında Ermenilerden kalan bir mesken iskân için aileye tahsis edilmiştir.³⁵

Görüldüğü üzere mülteciler her ne kadar işgal altındaki topraklardan göç ederek canlarını kurtarsalar da gittikleri mahallerde birçok mağduriyetle karşılaşmışlardır. Mevcut ortam içerisinde bir kısım mülteci ilk fırsatta memleketlerine dönmeye çalışmıştır. Bu konuda ilk kıpırdanmalar 8 Ağustos 1916 tarihinde Muş ve Bitlis'in Rus işgalinden kurtarılmasının hemen ardındanır. Yaşanan bu gelişme ile birlikte Ankara'nın da içerisinde bulunduğu bir kısım mahalden bahsi geçen alanlara geri dönüş için girişimler söz konusudur. Bu sırada mülteciler kaçak yollarla ve hükûmetten izinsiz bir şekilde dönüş yollarına koyulmuşlardır. Hükûmetin buna ilk tepkisi izinsiz şekilde geri dönüşlerinin önlenmesidir. Zira bahsi geçen alanlarda işgal çok uzun sürmese de işgalin getirdiği tahribat oldukça ileri seviyededir. Dönenlerin memleketlerine ulaştıktan sonra yaşadıkları mağduriyetler hükûmetin bu yönde aldığı kararın ne denli yerinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Mültecilerin memleketlerine dönüşleri konusundaki en temel gelişme ise 7 Kasım 1917 tarihinde Rusya'da ihtilalin patlak vermesi ve akabinde Çarlık rejiminin yıkılarak Bolşeviklerin iktidara gelmesidir. Bu gelişme ile birlikte Rusya savaştan çekilmiş ve 18 Aralık'ta imzaladığı Erzincan Antlaşması ile işgal ettiği toprakları Osmanlı Devleti'ne iade etmiştir. Ortaya çıkan bu yeni durum mültecilerin memleketlerine dönüşlerinin önündeki en temel engeli ortadan kaldırmıştır. Buna rağmen Doğu vilayetlerinde geri dönüş için uygun şartlar henüz oluşmuş değildir. Zira Rusya savaştan çekilse de Ermeni çetecilerin bölgedeki faaliyetleri bir süre daha sürmüştür. Özellikle Rusya'nın işgal ettiği alanlardan çekilmesinin ardından bölgede tutunamayacağını anlayan Ermeni çetelerinin talan edici ve yıkıcı faaliyetleri mültecilerin geri dönüşleri için elverişli şartların oluşmasını ötelemiştir.³⁶ Her şeye rağmen memleketlerinin işgalden kurtulduğunu haber alan bir kısım mülteci, izinsiz ve habersiz olarak yurtlarına dönmek için girişimlerde bulunmuştur.³⁷ Özellikle maddi durumları yetersiz olanların bu tarz teşebbüsleri dönüş yollarında olduğu gibi memleketlerine ulaştıktan sonra da bazı sorunların yaşanmasına yol açmıştır. Bunun

³⁵ BCA., 272.0.0.12/41.47.5, 3 Nisan 1924.

³⁶ Öğün, *Vilayât-ı Şarkîye Mültecileri*, s. 55-58.

³⁷ BOA., DH. ŞFR., 66/206, 10 Şevval 1334/10 Ağustos 1916.

üzerine ilk etapta ekonomik durumları yerinde olanların sevkine mücade edilmiştir.³⁸ Ermeni çetecilerinin bertaraf edilmesi ve yaraların sarılmasının ardından ise mültecilerin memleketlerine sevkleri konusunda genel nitelikte adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu noktada dile getirilmesi gereken en önemli husus Kürt mültecilerin durumudur. Zira İttihat ve Terakki İdaresinde yayımlanan Mülteci Talimatnamesi, Kürt mültecilerin memleketlerine dönmelerinin önündeki en büyük engeldir. Talimatname ile bunlar eski yerlerine dönmek üzere Ankara'ya sevk edilmiş ve burada iskânları kararlaştırılmıştır.³⁹

Erzincan Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Ankara'ya yerleştirilen mültecilerin de gerek resmî⁴⁰ gerekse kaçak yollarla memleketlerine dönme teşebbüsleri söz konusudur.⁴¹ Yaşanan bu teşebbüsler karşısında memleketlerine dönmek isteyen bir kısım Trabzon mültecinin geri dönme talepleri yol masraflarının kendileri tarafından karşılaması kaydıyla kabul edilmiştir.⁴² 1918 senesi Ağustosuna gelindiğinde ise Ankara'daki bir kısım Trabzon mültecinin devlet kararı ile sevk edildikleri ve yanlarına bir görevlinin verildiği anlaşılmaktadır.⁴³ Bir kısım Kürt mültecinin ise -talimatnameye aykırı olarak- iskân edildikleri Haymana kazası merkezinde ve köylerinde (Burunağıl, Hacimuslu ve Kokar (Yeşilöz)) giriştikleri gasp, yağma, çapulculuk ve yol kesme gibi menfi faaliyetler nedeniyle 1921 senesi Nisanına kadar memleketlerine iadesi kararlaştırılmıştır.⁴⁴

Burada değinilmesi gereken bir diğer husus mültecilerin iadesinde izlenecek sıralamadır. Buna göre ilk sevk edilecek olanlar memleketlerine en yakın alanlarda bulunanlardır. Ankara ise mevcut konumu sebebiyle ikinci sırada sevkîyata tâbi tutulacak mahaller arasında sayılmıştır. Belirtilmesi gereken bir diğer husus sevkîyat güzergâhlarıdır. Bunun için beş güzergâh tespit edilmiştir. Ankara ise birinci güzergâh üzerinde bulunan önemli istasyon ve iâşe merkezlerinden biridir.⁴⁵

1919 senesi Ocak ayı itibarıyla Ankara Vilayetinin genelinde bulunan mülteci sayısı 122.228 iken bu rakam 1920 senesi Nisan'ı itibarıyla yarı oranda azalarak 61.397'ye düşmüştür. Ankara Sancağında iskân edilenlerden ne kadarının memleketlerine iade edildiği hakkında ise kesin bir malumata ulaşılamasa da gelenlerin önemli bir kısmının burada iskân edildiği muhtemeldir. Bunların çoğunluğunu ise Kürtler oluşturmaktadır.

³⁸ BOA., *DH. ŞFR.*, 97/318, 26 Cemaziyelahir 1337/29 Mart 1919; BOA., *DH. ŞFR.* 99/42, 3 Şaban 1337/4 Mayıs 1919.

³⁹ Özkan, *Göçlerin Rolü*, s. 222-223. İttihat ve Terakkinin Kürt politikası hakkında bkz. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 137-155.

⁴⁰ Ankara'nın Yenice Mahallesiinde ikamet etmekte olan Gevaş mültecilerinden Salim'in memleketine dönmek için izin talep eden dilekçesi hakkında bkz. BCA., 272.0.0.11/22.15.22, 12 Mayıs 1927; BCA., 272.0.0.12/48.93.12, 8 Nisan 1926; BCA., 272.0.0.14/74.9.9, 30 Ağustos 1917.

⁴¹ BOA., *DH. ŞFR.*, 66/206, 10 Şevval 1334/10 Ağustos 1916.

⁴² BCA., 272.0.0.14/75.19.7, 31 Ekim 1918.

⁴³ BCA., 272.0.0.12/38.25.11, 29 Temmuz 1335/29 Ağustos 1919.

⁴⁴ BCA., 272.0.0.12/38.30.15, 16 Mart 1921.

⁴⁵ Detaylı bilgi için bkz. Ögün, *Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri*, s. 243; Özkan, *Göçlerin Rolü*, s. 230-232; Kaya, *Vilayât-ı Şarkiye ve Aydın Vilayeti Mültecileri*, s. 92-94.

1923 senesine gelindiğinde Ankara Vilayetinden memleketlerine dönme talebinde bulunan mülteci sayısı sadece 56'dır.⁴⁶ 1926 senesi başına gelindiğinde halen geri dönme talepleri söz konusudur. Ancak bunlar az sayıda ve münferit taleplerdir.⁴⁷

3. Ermeni Tehciri Sırasında Ankara Sancağı

Türk-Ermeni ilişkileri 19. yüzyılın ikinci yarısına değin müspet yönde seyretmiştir. Ancak Fransız İhtilal'i'nin getirdiği milliyetçilik fikirleri ve dış müdahaleler bu durumu tersine döndürmüştür. Özellikle Berlin Antlaşması'ndan sonra bağımsız bir Ermenistan fikri yaygınlık kazanmıştır. II. Meşrutiyet'le birlikte görünüşte bir yumuşama olsa da I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle ayrılıkçı Ermeniler tekrar bağımsızlık umuduna kapılmış ve hemen Rusya'nın safına geçmiştir.⁴⁸ Osmanlı Devleti, Ermeni komitalarının menfi hareketlerine karşı ilk etapta mahalli ve özel tedbirler almakla yetinmiştir.⁴⁹ Bu sırada aleyhte hareketleri görülen bir kısım Ermeni tespit edilerek sürgüne gönderilmiştir.⁵⁰ Ermenilerin önde gelenleri, din adamları ve Ermeni vekilleri davet edilerek uyarılmıştır. Ermeniler bu girişimlerin ardından her ne kadar devlete sadık kalacaklarını belirtse de devam eden süreçte gerçek tavırlarını ortaya koyacaklardır. Savaş sırasında devletin seferberlik ilan etmesinin ardından ayrılıkçı Ermeni gruplarının yıkıcı faaliyetleri artarak sistematik bir hâl almıştır. Seferberlik çağrısına uymayan bir kısım Ermeni silahlanarak dağlara çıkmıştır. Silahaltında bulunanlar ise orduya ait silah ve cephaneleri çalıp kaçarak komitacılık faaliyetlerine girişmişlerdir. Ayrıca savaş ortamını fırsat bilerek kadın, çocuk ve yaşlı demeden savunmasız halka karşı katliamlara girişmişlerdir. Dahası, devlet binaları ve karakollar hedef alınırken stratejik açıdan önemli bilgiler ve mekânlar konusunda Rus ordusuna istihbarat sağlanmıştır. Osmanlı ordusunun iase ve mühimmat tedariki sekteye uğratılırken Rus birliklerinin erzak temini kolaylaştırılmıştır.⁵¹

⁴⁶ İpek, "Karadeniz ve Doğu-Anadolu'da Cereyan Eden Göçler"; Özkan, *Göçlerin Rolü*, s. 289-290.

⁴⁷ Tespit edilebildiği kadarıyla Erzurum mültecilerinden Hamdi oğlu Ali'nin talebi bunlardan biridir. Bkz. BCA., 272.0.0.14/77.41.22, 26 Kasım 1925.

⁴⁸ Detaylı bilgi için bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara: Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik, 1950; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983; Haluk Selvi (ed.) *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa*, Sakarya 2006. Cihan harbi öncesi Türk-Ermeni münasebetleri için bkz. Haluk Selvi, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Türk-Ermeni İlişkileri ve Uluslararası Gelişmeler", 19-20. *Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu: Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar*, İstanbul 2015; Nejla Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015.

⁴⁹ Özkan, *Göçlerin Rolü*, s. 137.

⁵⁰ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-19617)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012, s. 31, 43, 65-66.

⁵¹ Ermenilerin yıkıcı faaliyetleri hakkında bkz. Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu -Ermeniler-*, çev. Sadi Dinç, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017, s. 26-138; Hikmet Özdemir, *Ermeni Asıllı Rus General Korganoff'a Göre Kafkas Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri*, Genelkurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2010; Haluk Selvi, "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni Gönüllü Alayları", *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, ed. Bünyamin Kocaoğlu, Samsun 2017; *Belgelerle Ermeni Sorunu (İkinci Baskı)*, haz. İhsan Sakarya, Ankara 1984, s. 165-199; Tanju Bilgiç, *Hariciyenin Yıldızı Şehit Büyükelçi Galip Balkar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2023, s. 8.

Bu ortam içerisinde tehlikeyi bertaraf edemeyeceğini gören Osmanlı idaresi 27 Mayıs 1915 tarihinde tehcir olarak bilinen dört maddelik “Sevk ve İskân Kanunu”nu yayımlamak durumunda kalmıştır. Amaç savaş şartları altında sivil halkı Ermeni çetecilerin zulümlerinden korumak ve Rusya ile iş birliği yapmalarını önlemektir.⁵² Tehcir uygulaması başta Rusya ile savaşın devam ettiği cephe hattında ve buralara yakın alanlarda uygulamaya konulmuştur. Bu sırada tehcir edilenler de Gregoryen mezhebine mensup Ermenilerdir. Ancak devam eden süreçte uygulamanın hem mekânsal hem de mezhepsel açıdan kapsamı genişletilmiştir. Yeni durumda Orta ve Batı Anadolu’da bulunan Katolik ve Protestan Ermeniler de tehcir uygulamasına dâhil edilmiştir. Ankara sancağı da bu süreçte tehcirin uygulandığı sahalardan biridir. Ankara’da bu kapsamda çift yönlü bir hareketliliğin olduğu görülmektedir. Kentte bulunan bir kısım Ermeni tehcir kapsamında gönderilirken, farklı mahallerde bulunan bazı Ermeniler de aynı kapsamda Ankara’ya nakledilmiştir. Burada dile getirilmesi gereken bir diğer husus ise kentin henüz sevk kanunu çıkarılmasından evvel tehcir uygulamaları ile tanıştığıdır. Zira Ermenilerin yıkıcı faaliyetlerinin farkında olan İttihat ve Terakki Hükûmeti ilk etapta menfi faaliyetlerde bulunanları tespit edip sürgüne yollayarak sorunu çözmeye çalışmıştır. Bu kapsamda 1.800 kadar Ermeni. Sevk Kanunu’nun yayımlanmasından yaklaşık bir ay kadar önce 24 Nisan 1915’de tutuklanarak Ankara ve Çankırı’ya sürülmüştür.⁵³ Ayaş kazası ise sürgüne gönderilenlerin tutulduğu yerdir.⁵⁴ Bunun için Nisan ayı ortalarında kaza dâhilinde bulunan askerî deponun acilen hazır edilmesi istenmiştir.⁵⁵

Öncelikli alanlar arasında sayılmamasına rağmen Sevk ve İskân Kanunu’nun yürürlüğe konulmasından kısa bir süre sonra Ankara Sancağı da tehcir uygulamalarına sahne olmuştur. Ancak mezhepsel açıdan dönemsel olarak Ankara’da farklı uygulamalar söz konusudur. Örneğin 1915 senesi Ağustos’u içerisinde verilen bir talimatta Ankara’da bulunan Katolik Ermenilerin de diğerleri gibi sevke tabi tutulması emredilirken,⁵⁶ aynı yılın Ekim ayı başına gelindiğinde Katolik Ermenilerin sevkinden “sarf-ı nazar” edilmesi istenmiştir.⁵⁷ Benzer bir durum 1916 senesi Mayısı için de geçerlidir. Ankara Vilayetine iletilen şifre telgrafta tehcirin amacına dikkat çekilerek sorun teşkil etmeyen Katolik Ermenilere dokunulmaması istenmiştir.⁵⁸

⁵² Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, s. 30-31.

⁵³ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 31, 43, 65-66.

⁵⁴ Ayaş’ta sürgünde bulunanların yakınlarının onların serbest bırakılmalarına dair verdikleri dilekçelere birkaç örnek için bkz. BOA., *DH. ŞFR.*, 53/65, 7 Mayıs 1331/20 Mayıs 1915; BOA., *DH. EUM. 2.ŞB.*, 7/69, 26 Mayıs 1331/3 Haziran 1915; BOA., *DH. EUM. 2.ŞB.*, 7/61, 21 Mayıs 1331/3 Haziran 1915; BOA., *DH. 2.ŞB.*, 9/85, 22 Temmuz 1331/4 Ağustos 1915.

⁵⁵ BOA., *DH. ŞFR.*, 52/94, 11 Nisan 1331/24 Nisan 1915.

⁵⁶ BOA., *DH. ŞFR.*, 54/373, 29 Temmuz 1331/11 Ağustos 1915.

⁵⁷ BOA., *DH. ŞFR.*, 56/294, 22 Eylül 1331/5 Ekim 1915.

⁵⁸ Bkz. BOA., *DH. ŞFR.*, 64/136, 14 Mayıs 1332/27 Mayıs 1916.

Tehcirden kurtulmak amacıyla diğer pek çok yerde olduğu gibi Ankara'da da ihtida hareketleri söz konusudur. Bir kısım Ermeni, dinlerini değiştirerek İslamiyet'e geçtiğini belgelendirmeye çalışmıştır. Ancak ihtida girişimlerinin aldatmaca olduğunun farkında olan hükûmet, bu tarz teşebbüslere karşı vilayet idaresini uyarmıştır.⁵⁹ Uyarıların dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Miss Gage'nin raporunda geçen, "Ankara'da ben birçok Katolik kadın ve çocuk buldum ama bunların tamamı Müslüman olmuştu, Protestan kadın ve çocuklar da vardı ama erkekler tamamen sürgün edilmişti." ifadeleri bunu ortaya koyması bakımında önemlidir.⁶⁰

Ankara'dan Ermenilerin sevk edilmesine 1915 senesi Haziran ayı içerisinde başlanmıştır. Bu sırada Ankara'nın merkezinden ve Nallıhan kazasından gönderilenler bulunmaktadır. Bunlar genel olarak Katolik erkekler olup bu sırada kadın ve çocuklara dokunulmamıştır.⁶¹ Ağustos ayına gelindiğinde vilayet idaresine iletilen bir talimatname ile kentteki Protestan Ermenilere dokunulmaması istenmiştir.⁶² Katolik Ermenilerin ise sevkine devam edilmiştir. Kalecik ve Keskin'de kalan 1.400 kadar Ermeni çocuğu ise bahsi geçen kazalar dâhilinde bulunan Müslüman köylerine dağıtılmıştır.⁶³ Netice olarak 9 Haziran 1915 -8 Şubat 1916 tarihleri arasında Ankara'nın merkezinden 21.236, Haymana kazasından 60, Kalecik kazasından 257 ve o sırada Ankara'ya bağlı bulunan Keskin kazasından da 1.169 Ermeni sevk edilmiştir. Bu esnada kent merkezinde kalan Ermeni sayısı ise 733'tür.⁶⁴ Edinilen bilgilere göre Ankara'dan sevk edilen Ermenilerin gönderildikleri yerler arasında Halep, Adana, Toprakkale, Tarsus ve Mersin de bulunmaktadır.⁶⁵ 21 Şubat 1916 tarihine gelindiğinde ise komitacılık yapanlar istisna tutulmak kaydıyla Ermeni sevkiyatına son verilmesi istenmiştir. Aynı yılın 15 Martına gelindiğinde ise kayıtsız ve şartsız bu uygulama nihayet bulmuştur.⁶⁶

I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra tehciri gerektiren sebeplerin ortadan kalkması ile başta Ermeniler olmak üzere tehcir edilen diğer gayrimüslim grupların da yerlerine iadesi gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda 1918 senesi sonbaharında çalışmalar

⁵⁹ BOA., *HD. ŞFR.*, 54/232, 21 Temmuz 1331/3 Ağustos 1915. İhtida etmek isteyenler konusunda göz önünde bulundurulması istenen hususlar hakkında bkz. BOA., *H. ŞFR.*, 57/281, 22 Teşrinievvel 1331/4 Kasım 1915.

⁶⁰ "Ankara'nın Katolikleri hakkında da ilginç bir hikâye anlatılıyor. Söylentilere göre Katolikler, sürgünden muaf olacaklardı ve hükûmet buna itibar etmeyerek onları Ankara'dan sürdü. Erkekler ayrıca önceden gönderildiler. Sonra ikinci büyük parti, kadınlar da içinde olduğu halde hareket etti". Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 72.

⁶¹ BOA., *DH. ŞFR.*, 486/46, 17 Haziran 1331/30 Haziran 1915. Ancak sonraki süreçte bir kısım kadın da Ankara'dan sevk edilmiştir. Bkz. Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 123.

⁶² BOA., *DH. ŞFR.*, 55/189, 11 Ağustos 1331/24 Ağustos 1915.

⁶³ BOA., *DH. EUM. 2.ŞB.*, 68/79, 24 Ağustos 1915.

⁶⁴ BOA., *DH.EUM. 2.Şb.*, 68/66, 5 Eylül 1331/18 Eylül 1915; BOA., *DH.EUM.2.Şb.*, 68/79, 9 Eylül 1331/22 Eylül 1915. Ayrıca bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001, s. 74-75. Ankara vilayetinin genelinden sevk edilen Ermeni miktarı 47.224'tür. Bkz. Bardakçı, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, s. 77.

⁶⁵ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004, s.132, 153.

⁶⁶ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 81.

başlatılmış ve 21 Ekim 1918 tarihinde Dâhiliye Nezaretinin vilayetlere gönderdiği bir yazı ile tehcir edilen Ermenilerin peyderpey yerlerine iadesi istenmiştir. Muhacirin Müdiriyet-i Umumiyesi bu iş için vazifelendirilen kuruluştur.⁶⁷ Bahsi geçen yazının iletilmesinden kısa bir süre önce (Ekim ayının hemen başında) geri dönüş konusunda girişimlerin başladığı görülmektedir. Bu kapsamda Ankara Ermeni Katolik rahiplerinden olup o sırada Halep'te bulunan dört din adamının Ankara'ya dönmelerine yönelik Emniyet Umum Müdürlüğünden Halep Vilayetine bir yazı iletilmiştir.⁶⁸ Benzer bir talimat da Konya Vilayetine verilmiştir. Yazıyla evvelce Ankara'dan Konya'ya sevk edilen Ermeni Katolik ruhbanlarının Ankara'ya dönmelerine izin verildiği bildirilmiştir.⁶⁹ Bu sırada ayrıca Ankara'ya sürgün edilen bir kısım Ermeni ve Rum'un da memleketlerine iadeleri söz konusudur. 1918 senesi Ekim ayı ilk yarısında bu hususta girişimler başlamıştır. Bu sırada Beypazarı ve Ayaş kazaları dâhilinde bulunan Ermeni ve Rumların memleketlerine gönderilmesi için çalışmalar söz konusudur. İlk olarak bahsi geçen kazalarda bulunanların İstanbul'a sevkleri ve ardından deniz yolu ile Samsun'a nakilleri düşünülse de nakliye vasıtalarının yetersizliği ve diğer bazı mahzurlardan dolayı bahsi geçen grupların kara yolu ile Samsun'a gönderilmelerine karar verilmiştir.⁷⁰

20 Kasım 1918 tarihine gelindiğinde Ermeni ve Rumların memleketlerine iadeleri konusunda yavaş hareket edildiği, bunun sebebinin bildirilmesi için Ankara Valiliğinden bilgi talep edilmiştir.⁷¹ Gelen cevap gecikmenin söz konusu olmadığı, sevkin planlandığı şekilde devam ettiği yönündedir. Bu sırada verilen bilgilerden Kalecik kazasında bulunan 10 hanede 50 Ermeninin memleketlerine gönderildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Ankara'nın merkezinden; Ayaş, Haymana ve Kalecik kazalarından geri dönüşü talep edenlerin de belirlendiği ve bunların sevk edileceği bildirilmiştir.⁷²

Ermenilerin geri dönmelerinin önü açıldıktan sonra ortaya çıkan bir diğer konu eşleri ve ebeveynleri sevk edilen ancak kendileri Ankara'da kalan kadın ve çocukların durumlarıdır. Bu kapsamda ihtida eden ve Müslümanlarla evlenen kadın ve kızların vaziyeti hususunda ne şekilde hareket edileceği açıklık getirilmesi gereken bir konudur. Bu durum karşısında idarenin kararı bahsi geçen kadınların talepleri halinde eski dinlerine dönebilecekleri ve istedikleri yerlere gidebilecekleri yönündedir.⁷³ Müslümanlarla evlenmiş olan ve İslamiyet'e geçen kadınların durumu kendi tercihlerine bırakılırken, Müslüman köylerine dağıtılmış olan çocuklar için aynı uygulama söz konusu değildir. Bu hususta çocukların rızalarına bakılmaksızın bunların kilise

⁶⁷ Selçuk Ural, "Mütareke Döneminde Gayrimüslim Muhacirlerin İskânı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 14, (2006), s. 54-57.

⁶⁸ BOA., *DH. ŞFR.*, 92/232, 3 Teşrinievvel 1334/3 Ekim 1918.

⁶⁹ BOA., *DH. ŞFR.*, 92/233, 3 Teşrinievvel 1334/3 Ekim 1918.

⁷⁰ BOA., *DH. ŞFR.*, 93/119, 9 Teşrinisani 1334/9 Ekim 1918.

⁷¹ BOA., *DH. ŞFR.*, 93/228, 4 Teşrinisani 1334/4 Kasım 1918.

⁷² BOA., *DH. ŞFR.*, 603/48, 23 Kanunusani 1334/23 Ocak 1918.

⁷³ BOA., *DH. ŞFR.*, 93/300, 28 Teşrinisani 1334/28 Kasım 1918.

heyetlerine veya cemaatlerine iadesine karar verilmiştir.⁷⁴ Alınan bu kararın uygulamaya konulduğu anlaşılmaktadır. Zira 1 Haziran 1922 tarihli bir raporda yer aldığına göre bahsi geçen tarihte Ankara Yetimhanesinde bulunan Ermeni çocuk sayısı sadece 69'dur.⁷⁵ Bu sırada Ermenilerin bir kısım asılsız iddialar ileri sürdükleri görülmektedir. Bu iddialardan biri eski dinlerine geri dönmek isteyenlere Osmanlı memurlarının baskı uyguladığıdır. Ancak yapılan incelemelerde bunların asılsız olduğu anlaşılmıştır.⁷⁶

Gerçekleştirilen girişimler neticesinde Fransız işgal kuvvetlerinin hazırladığı raporlara yansdığına göre 1 Ocak-20 Temmuz 1919 tarihleri arasında toplamda 74.431 kişi memleketlerine iade edilmiştir. Bunlardan 3.214'ü Ankara'ya dönmüştür. Ankara'ya iade edilenlerin 1.696'sı Halep'ten, 453'ü Adana'dan, 400'ü Mersin'den, 243'ü Tarsus'tan, 37'si Toprakkale'den ve 385'i de diğer mahallerden gelmiştir⁷⁷.

4. Arap Tehciri Sırasında Ankara Sancağı

Tehcir sadece Ermenilere yönelik bir uygulama değildir. Devlet aleyhtarı faaliyetlerde bulunan bir kısım Arap da bu uygulamadan nasibini almıştır. Cemal Paşa'nın 1914 senesi Kasım'ında Suriye'ye atanması ve ayrılıkçı Arap milliyetçilerine karşı takındığı sert tutum isyan hareketlerini tetiklemiştir. Bu esnada Suriye Vilayeti dâhilinde Fransız etkisi altında bulunan bir kısım Arap aile, yerlerinden alınarak Anadolu içlerine sevk edilmiştir.⁷⁸ 23 Nisan 1916'da çıkarılan bir talimatname ile başlatılan Arap tehciri⁷⁹ neticesinde Cemal Paşa'nın emri ile 5.000 kadar Suriyeli aile yerlerinden alınarak Anadolu içlerine gönderilmişlerdir.⁸⁰ Bu esnada Ankara'ya da iskân söz konusudur. Tespit edilebildiği kadarıyla kente Arapların sürgün edilmesi 1916 senesi içerisinde. Suriye Vilayetinden tedip olunan ve Ankara'da iskâna tabi tutulan Arap ailelerin sayısı toplamda 254'tür. Bu hanelerden 127'si de Cebel-i Lübnan'dan, 69'u Beyrut'tan ve 58'i

⁷⁴ BOA., DH. ŞFR., 96/210, 17 Şubat 1335/18 Şubat 1919; BOA., DH. ŞFR., 613/41, 3 Nisan 1919; BOA., DH. ŞFR., 614/65, 9 Nisan 1919; BOA., DH. ŞFR. 96/15, 1 Kanunuevvel 1335/1 Aralık 1919. Cemaatlerine teslim edilen Ermeni çocuklarına muhacirin tahsisatından uygun miktarda yardım yapılması talimatı hakkında bkz. Bkz. BOA., DH. ŞFR., 625/56, 10 Haziran 1919.

⁷⁵ Özdemir, Çiçek, Turan, vd, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, s. 153.

⁷⁶ BOA., DH. EUM AYS., 11/34, 4 Nisan 1919.

⁷⁷ Özdemir, Çiçek, Turan, vd, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, s.132.

⁷⁸ Detaylı bilgi için bkz. Süleyman Beyoğlu, "Ermeni Propagandasının Gölgelediği Gerçek: Tehcir Kanunu ve I. Dünya Savaşı'nda Arap Tehciri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 11, İstanbul, 2004, s. 33-35; Süleyman Beyoğlu, "Arapların Sevk ve İskânı (1915-1918)", *19-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri-Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, C. 1, yay. haz. Fatih M. Sancaktar, Recep Karacakaya, Abdurrahman Bozkurt vd., İstanbul, 2015, s. 190. Tespit edilebildiği kadarıyla siyasi sebeplerle Ankara'ya iskân edilenler arasında gayrimüslim Araplar da bulunmaktadır. Bkz. BOA., DH.EUM.4.Şb., 7/33, 25 Temmuz 1332/7 Ağustos 1916. Ankara'da iskâna tabi tutulanlar arasında Cebel-i Lübnan Meclis-i İdaresi eski azalarından Süleyman Kenan da bulunmaktadır. Bkz. BOA., DH., EUM, 4 Şb., 13/20, 13 Ağustos 1333/13 Ağustos 1917; BOA., DH.EUM.4.Şb., 8/30, 29 Teşrinievvel 1332/11 Kasım 1916.

⁷⁹ Beyoğlu, "Arapların Sevk ve İskânı (1915-1918)", s. 190.

⁸⁰ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslam 1908-1918*, çev. Türkan Yöney, 2. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 225.

de Şam'dan göç ettirilmiştir.⁸¹ Bu sırada devlet, Ankara'da iskân edilecek Arap ailelerin giderleri için 330.000 kuruş tahsisat ayırmıştır.⁸² Arap ailelerin iskânı konusunda Ankara'da ön plana çıkan iki mahal ise Kalecik ve Keskin kazalarıdır.⁸³ İskân için Ankara'ya sevk edilen Arap ailelerin bir süre sonra memleketlerine dönme konusunda girişimleri ve farklı mahallere gitme talepleri söz konusudur. Gösterilen sebep ise Ankara'ya imtizaç edememe, yaşanan sağlık sorunları⁸⁴ ve aile büyüklerinin vefat etmesidir.⁸⁵ Memleketlerinin yanında İzmir, İzmit ve Bursa gidilmek istenen alanlardan bazılarıdır.⁸⁶ Ancak çoğunlukla gelen bu talepler müspet karşılanmamıştır.⁸⁷ Buna rağmen firar hadiselerinin yaşanmadığının hazırlanan raporlarda yer bulduğunu özellikle belirtmek gerekir.⁸⁸

10 Nisan 1918'e gelindiğinde alınan genel bir kararla Anadolu'nun diğer mahallerinde sürgünde bulunan Araplar gibi Ankara'da iskâna tabi tutulanların da belli şartlar dâhilinde memleketlerine gidebilmelerinin önü açılmıştır. Alınan kararla birlikte 16 yaşına kadar olanlar, 60 yaşını geçenler ve kadınlar ile yardıma muhtaç bulunanların memleketlerine iadesine izin verilmiştir.⁸⁹ Mevcut iskân alanlarını terk etmek istemeyenlere ise bu konuda herhangi bir zorlamada bulunulmamıştır.⁹⁰ Bu kararın duyurulmasının ardından Ankara'daki Arap aileler memleketlerine dönmek için peyderpey ilgili makamlara müracaat etmeye başlamışlardır.⁹¹ Gerekli izinlerin alınmasının ardından geri dönüş için hazırlıklar başlamıştır. Ancak bu sırada geri dönmek için girişimde bulunanların bazı zorluklarla karşılaştıkları anlaşılmaktadır. Zira 1918 senesi ortalarında memleketlerine ve farklı mahallere girmeye çalışan Arap ailelere trene binecekleri sırada Ankara İstasyon Kumandanlığı yetkililerinin sorun çıkarttığı tespit edilmiştir.⁹² Ancak bu aksaklıkların ilgili makamlara ulaşması ile beraber çözüm de gecikmemiştir.⁹³

⁸¹ Bardakçı, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, s. 65.

⁸² Arap ailelerin iskânına dair vilayetlere ayrılan tahsisat miktarları ve 14 maddelik iskân talimatnamesi hakkında bkz. BOA., *DH. ŞFR.*, 63/145, 26 Cemaziyelahir 1334/30 Nisan 1916. Arap ailelerin iskân edildiği diğer alanlardan bazıları Sivas, Konya, Bolu, Kastamonu, Hüdavendigâr, Eskişehir, Karesi ve Aydın vilayetleridir. Ancak tahsisat miktarının fazlalığından Ankara'ya iskân edilenlerin sayısının daha çok olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Beyoğlu, "Arapların Sevk ve İskânı (1915-1918)", s. 190.

⁸³ BOA., *DH.EUM.4.Şb.*, 18/49, 15 Nisan 1334/15 Nisan 1918; BCA., *272.0.0.74/65.16.13*, 05 Ağustos 1917.

⁸⁴ BOA., *DH. EUM*, 4 Şb. 14/8, 2 Nisan 1333/2 Nisan 1917.

⁸⁵ Beyoğlu, "Arapların Sevk ve İskânı (1915-1918)", s. 195.

⁸⁶ BOA., *DH. ŞFR.*, 598/33, 14 Teşrinievvel 1334/14 Ekim 1918; BOA., *DH. ŞFR.*, 598/33, 14 Kanunuevvel 1334/14 Aralık 1918.

⁸⁷ BOA., *DH. EUM*, 4 Şb. 14/8, 2 Nisan 1333/2 Nisan 1917.

⁸⁸ BOA., *DH. ŞFR.*, 544/108, 21 Kanunusani 1334/21 Ocak 1918.

⁸⁹ BOA., *DH. EUM.*, 4 Şb., 17/50, 12 Mart 1334/12 Mart 1918; BOA., *DH. EUM.*, 4Şb., 18/49, 28 Mart 1334/28 Mart 1918; Atnur, "Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi", s. 121-122.

⁹⁰ BOA., *DH. ŞFR.*, 92/132, 15 Teşrinievvel 1334/15 Ekim 1918.

⁹¹ BOA., *DH. ŞFR.*, 598/118, 19 Kanunuevvel 1334/19 Aralık 1918.

⁹² BOA., *DH. ŞFR.*, 583/53, 5 Temmuz 1334/5 Haziran 1918.

⁹³ BOA., *DH.EUM.*, 4Şb., 19/38, 5 Mayıs 1334/5 Mayıs 1918.

Devlet diğer birçok mahalde olduğu gibi Ankara'da iskân edilen Arap aileler için de çeşitli yardımlarda bulunmuştur.⁹⁴ Arap ailelerin gerek iskânları sırasında⁹⁵ gerekse geri dönmeleri esnasında sağlanacak yardımların en azından bir kısmının seferberlik tahsisatından sağlandığı anlaşılmaktadır.⁹⁶ Geri dönecekler için seferberlik tahsisatından yardımların ne surette sağlanacağı da 1918 senesi Martından iletilen dört maddelik bir talimatname ile bildirilmiştir.⁹⁷ Ankara'ya sevk edilen bir kısım Arap ailenin giderlerinin ise "tahsisat-ı mahsusa"dan karşılandığı anlaşılmaktadır.⁹⁸ Dönüşleri serbest bırakıldıktan sonra Ankara'da kalmayı tercih edenler için ise bir süre sonra yevmiye ve maaş tahsisine son verilmiştir.⁹⁹ Ancak yardıma muhtaç olanlar bu karardan istisna tutulmuştur.¹⁰⁰

5. Sonuç

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin ardından yaşanan gelişmeler Anadolu'da önemli nüfus hareketliliklerinin yaşanmasına neden olmuştur. Rusya'nın Osmanlı'nın Doğu vilayetlerini işgali üzerine ortaya çıkan Şark mültecileri meselesi bunlardan biridir. Diğer bir hareketliliğe ise savaş şartları altında alınan tehcir kararı yol açmıştır. Bu karar ağırlıklı olarak Ermeniler için alınsa da bir kısım Rum, Süryani ve hatta ayrılıkçı Arap da bu kapsamda yerlerinden alınarak farklı alanlara iskân edilmiştir. Bu süreçte Anadolu'nun ortasında konuşlanmış bulunan Ankara da önemli bir iskân alanıdır. Tehcir kapsamında Ankara'dan gönderilen Ermeniler olduğu gibi, yine bu amaçla kente sevk edilen Ermeniler de bulunmaktadır. Ankara'ya sürgün edilen bir diğer grup Araplardır. Ancak bunların sayısı çok fazla değildir. Bu devrede Ankara'daki en önemli demografik hareketliliğin nedeni Şark mültecileridir. Bu sırada alınan karar doğrultusunda kente iskân edilenlerin önemli bir kısmını Kürtler oluşturmuştur. Bahsi geçen grupların kente iskânları ağırlıklı olarak 1915 senesinde gerçekleşmişse de 1916 yılında gelenler de bulunmaktadır. 1917 senesi sonlarında ihtilalin patlak vermesi ile Rusya'nın savaştan çekilmesi neticesinde diğer birçok alanda olduğu gibi Ankara'ya iskân edilen grupların da memleketlerine iadeleri meselesi gündeme gelmiştir. Bu sırada geri dönüş için resmî müsaade gelmesini beklemeyen bir kısım Şark mültecisi kaçak yollarla ve izinsiz olarak memleketlerine dönmeye başlamıştır. Sonrasında bu konuda resmî adımlar atılmaya başlanmış ve I. Dünya Savaşı'nın nihayet bulması ile geri dönüş hareketleri daha da hızlanmıştır. Buna rağmen Şark mültecilerinden olan özellikle Kürt kökenli mültecilerin kayda değer bir kısmının memleketlerine iade edilmeyip Ankara dâhilinde iskân

⁹⁴ BOA., *DH. ŞFR.*, 568/63, 13 Teşrinievvel 1333/13 Eylül 1917; BOA., *DH. ŞFR.*, 562/55, 13 Ağustos 1333/13 Temmuz 1917; BOA., *DH. ŞFR.*, 86/1, 1 Nisan 1334/1 Nisan 1918.

⁹⁵ BCA., 272.0.0.74/66.26.5, 5 Mayıs 1918; BCA., 272.0.0.74/68.40.3, 13 Nisan 1919

⁹⁶ BOA., *DH. ŞFR.*, 85/10, 2 Mart 1334/2 Mart 1918; BOA., *DH. ŞFR.*, 85/218; BOA., *DH. ŞFR.*, 85/259, 28 Mart 1334/28 Mart 1918.

⁹⁷ BOA., *DH. ŞFR.*, 85/259, 28 Mart 1334/28 Mart 1918.

⁹⁸ BOA., *DH.EUM.4.Şb.*, 13/20, 23 Ağustos 1333/23 Ağustos 1917.

⁹⁹ BOA., *DH. ŞFR.* 93/52, 5 Teşrinisani 1334/5 Kasım 1918.

¹⁰⁰ BOA., *DH., ŞFR.*, 598/118, 19 Kanunuevvel 1334/19 Aralık 1918.

edildikleri anlaşılmaktadır. Bu durum özellikle İttihat ve Terakki Fırkasının izlediği nüfus politikalarının sonucudur. Zira Anadolu'nun ortasında bulunan Ankara, Kürtlerin iskânı için özellikle seçilmiştir ve Kürt mülteciler geri iade edilmemek üzere buraya sevk edilmişlerdir. Ermeni ve Arap mültecilerin ise talepleri doğrultusunda memleketlerine iade edilebileceğine dair kayıtlar yer almaktadır. Bu doğrultuda gerek Ermenilerin gerekse Arap mültecilerin memleketlerine iadeleri konusunda girişimlerde buldukları ve bu konuda sonuç aldıkları kayıtlara yansımıştır. Ancak kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Ankara'dan sevk edilen Ermenilerin tamamı geri dön(e)memiştir. Bir kısmı gittikleri alanlarda iskân edilirken bazıları ise farklı mahallere gitmeyi tercih etmiştir.

Kaynaklar / References

Arşiv Kayıtları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), *DH., EUM. 2. Şb.*, 68/66; 68/79; 7/61; 7/69; 9/85, *DH., EUM. 4. Şb.*, 13/20; 14/8; 17/50; 18/49; 9/38; 7/33; 8/30; *DH., EUM. AYS.*, 11/34; *DH., ŞFR.*, 19/1; 486/46; 522/83; 523/6; 527/117; 53/65; 54/373; 543/22; 543/40; 544/108; 545/77; 55/189; 55/292; 55/341; 55-A/17; 56/294; 562/55; 568/63; 57/281; 577/7; 583/53; 598/118; 598/118; 598/33; 598/33; 603/48; 613/41; 614/65; 625/56; 63/145; 632/ 32; 64/136; 64/93; 66/129; 66/206; 66/206; 66/74; 67/6; 68/155; 68/36; 69/150; 69/165; 69/2; 74/190; 79/138; 85/10; 85/218; 85/259; 85/259; 86/1; 92/132; 92/232; 92/233; 93/119; 93/228; 93/300; 93/52; 95/52; 96/15; 96/210; 97/318; 97/331; 99/42; 54/232; *HRT.*, h. 404.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 272.0.0.12/38.25.11; 272.0.0.11/22.15.22; 272.0.0.11/9.22.19; 272.0.0.12/38.25.11; 272.0.0.12/38.30.15; 272.0.0.12/41.47.19; 272.0.0.12/41.47.5; 272.0.0.12/48.93.12; 272.0.0.14/73.6.8; 272.0.0.14/74.13.5; 272.0.0.14/74.14.19; 272.0.0.14/74.15.26; 272.0.0.14/75.19.7.31; 272.0.0.14/77.41.22; 272.0.0.74/66.28.1; 272.00.11/12.39.8; 272.0.0.74/65.16.13; 272.0.0.74/66.26.5; 272-0-0-74/68.40.3; 272.0.0.14/74.9.9; 272.00.11/15.55.1; 272.00.11/22.15.22; 272.0.0.14/74.12.5.

Eser ve Makaleler

Alakom, Rohat. *Orta Anadolu Kürtleri*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2007.

Ankara Vilayeti Salname-i Resmiesi 1325/1907, Vilayet Matbaası, Ankara 1325.

Atnur, İbrahim Ethem. "Osmanlı Hükûmetlerin ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi". *Atatürk Yolu Dergisi*. 4/14 (1994): 121-122.

Bardakçı, Murat. *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*. İstanbul: Everest Yayınları, 2009.

Belgelerle Ermeni Sorunu (İkinci Baskı). haz. İhsan Sakarya, Ankara 1984.

Beyoğlu, Süleyman. "Arapların Sevk ve İskânı (1915-1918)". *19-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri-Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar Uluslararası Sempozyum Bildirileri*. C. 1, yay. haz. Fatih M. Sancaktar, Recep Karacakaya, Abdurrahman Bozkurt vd., İstanbul (2015): 190.

Beyoğlu, Süleyman. "Ermeni Propagandasının Gölgelediği Gerçek: Tehcir Kanunu ve I. Dünya Savaşı'nda Arap Tehciri". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. 11 (2004): 33-35.

Bilgiç, Tanju. *Hariciyenin Yıldızı Şehit Büyükelçi Galip Balkar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2023.

Çiçek, Kemal. *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-19617)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.

Dündar, Fuat. *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Esin, Taylan, Zeliha Etöz. *1916 Ankara Yangını Felaketin Mantığı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

- Günay, Nejla. *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015.
- Günay, Nejla. *Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller ve Mültecilerin İskânı*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021.
- Gürün, Kâmuran. *Ermeni Dosyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
- Halaçoğlu Yusuf. *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001
- İpek, Nedim. "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu-Anadolu'da Cereyan Eden Göçler". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 12/1 (1999): 161-248.
- Kaya, Erol. *Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele'de Türk Mültecileri, Vilayât-ı Şarkiyye ve Aydın Vilayeti Mültecileri (1915-1923)*. Ankara: Ebabil Yayınları, 2007.
- Kayalı, Hasan. *Jön Türkler ve Araplar Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslam 1908-1918*. çev. Türkan Yöney, 2. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Mamuretü'l-Aziz Vilâyeti Salnâmesi 1312*, Vilâyet Matbaası, 1312.
- Öğün, Tuncay. *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*. Ankara: Babil Yayın Dağıtım, 2004.
- Özdemir, Hikmet- Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu. *Ermeniler: Sürgün ve Göç*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- Özdemir, Hikmet. *Ermeni Asıllı Rus General Korganoff'a Göre Kafkas Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri*. İstanbul: Genelkurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 2010.
- Özkan, Kenan. *İmparatorluktan Ulus-Devlete Geçişte Göçlerin Rolü (1918-1923)*. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi Eskişehir 2020.
- Selvi, Haluk (ed). *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayınları 2006.
- Selvi, Haluk. "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Türk-Ermeni İlişkileri ve Uluslararası Gelişmeler". 19.-20. *Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu: Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar*. İstanbul 2015.
- Selvi, Haluk. "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni Gönüllü Alayları". *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. ed. Bünyamin Kocaoğlu, Samsun 2017.
- Shaw, Stanford J. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu -Ermeniler-*. çev. Sadi Dinç, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
- Ural, Selçuk. "Mütareke Döneminde Gayrimüslim Muhacirlerin İskânı". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. 14 (2006): 54-57.
- Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. Ankara: Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik, 1950.

Yazar Hakkında / About Author

**Dr. Yunus PUSTU | Türk Tarih Kurumu |
yunuspustu[at]gmail.com | ORCID: 0000-0003-4409-2325**

Yunus Pustu, 1984 senesinde Trabzon'un Maçka ilçesinde doğdu. İlk ve orta öğrenimini Trabzon'da tamamladı. 2003'te Erzurum Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümüne kaydoldu ve 2007'de mezun oldu. Yüksek lisansını "Türkiye'de Muallim Cemiyetleri (1908-1928)" isimli tez çalışması ile Ocak 2014'te Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Ana Bilim Dalında tamamladı. 2014 senesinde Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında başladığı doktora programını 2020 senesi Şubat'ında savunduğu "XIX. yüzyıldan XX. Yüzyıla Ankara'da Göç ve İskân (1856-1918)" başlıklı tez çalışması ile tamamlayarak doktor unvanı almaya hak kazandı. 2013 yılı Şubat'ından beri Türk Tarih Kurumunda, Yüksek Kurum Uzmanı olarak görev yapmakta olan Pustu, hâlen adı geçen Kurumda Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğünde görev yapmaktadır.

**Dr. Yunus PUSTU | Turkish Historical Society |
yunuspustu[at]gmail.com | ORCID: 0000-0003-4409-2325**

Yunus Pustu was born in 1984 in Trabzon's Maçka district. He completed his primary and secondary education in Trabzon. He enrolled in Erzurum Atatürk University History Department in 2003 and graduated in 2007. He completed his master's degree at Karadeniz Technical University, Institute of Social Sciences, Department of Republican History in January 2014 with his thesis titled "Teacher Associations in Türkiye (1908-1928)". He started his doctoral education in Hacettepe University Social Sciences Institute, Department of History in 2014, and defended his thesis titled "Migration and Settlement in Ankara from the XIXth into the XXth Century (1856-1918)" in 2020 and obtained his doctorate degree. Pustu, who has been working as History Specialist at the Turkish Historical Society since February 2013, still works in the Directorate of Scientific Studies of the aforementioned Society.